

PATRYK HAJDO

Specjalistyczna Poradnia Profilaktyczno-Terapeutyczna, Tarnów
Therapeutic and Prevention Specialist Clinic, Tarnów
e-mail: pahatar@gmail.com

Społeczno-kulturowe uwarunkowania separacji w okresie adolescencji

Socio-cultural conditions of separation in adolescence

Abstract. The process of transition from childhood to adulthood in primitive societies is connected with initiation rites, while in Western societies there are no such rituals. Instead, you can see conflicting expectations from adults directed towards the adolescents. Depending on the circumstances, they order behaviour consistent with the roles of a child or an adult. The content present in this form of communication is the postulate of self-determination that satisfies the opposition. The adolescents' response that satisfies these criteria is behaviour incompatible with adults' expectations. The synchronous contradictory message, containing in its structure elements in accordance with the three phases of the rites of passage, makes it possible to read it in a diachronic way, in accordance with the individual adolescent developmental process, and thus corresponds to the initiation rites.

Key words: rites of passage, adolescence, self-determination, primitive society, Western society

Słowa kluczowe: rytuały przejścia, adolescencja, samookreślenie się, kultura pierwotna, kultura zachodnia

WPROWADZENIE

Literatura poświęcona problematyce rozwoju wśród zadań rozwojowych okresu adolescencji wymienia osiągnięcie niezależności i samodzielności (Bee, 2004; Coleman, 1997; Obuchowska, 2000; Sperling, 1995). Autonomia jako cel rozwoju może być rozpatrywana w odniesieniu do subiektywnej oceny stopnia, w jakim działanie człowieka wynika z własnej woli i jest zgodne z jego zinternalizowanymi normami (Beyers i in., 2007, za: Oleszkowicz, Senejko, 2013), co rozwija się na podstawie potrzeby autonomii – potrzeby kontroli nad inicjowaniem, przebiegiem własnego działania i nadawania mu sensu (Deci, Grolnicki, Ryan, 1997 za: Oleszkowicz, Senejko, 2013). W takim rozumieniu autonomii można się do-

patrywać priorytetu własnych oczekiwań jako wyznaczników działania, dominujących nad wyznacznikiem działania w postaci oczekiwań „cudzych”.

Zagadnienie rozwoju autonomii podejmowane jest na gruncie psychologii rozwojowej, psychoanalizy i terapii rodzin. W obrębie psychologii rozwojowej wskazuje się na liczne konflikty występujące między adolescentami a osobami dorosłymi, towarzyszące kształtowaniu się autonomii u adolescentów, rolę grupy rówieśniczej, znaczenie rozwoju tożsamości oraz zmiany w relacjach rodzinnych (Bee, 2004; Filip, 2010; Król-Zielińska, Śleboda, 2010; Lachowska, 2010; Obuchowska, 2000; Oleszkowicz, 2006; Oleszkowicz, Senejko, 2013; Przygońska, 2010; Sperling, 1995). Podejście psychodynamiczne zajmuje się sferą

ambivalentnych potrzeb, sprzecznych emocji i mechanizmów obronnych adolescentów, dostarczając opisów wewnętrznych procesów związanych z rozwojem autonomii (Freud, 2004; Ruskowska, 1997; Ryczko-Ike, 2008; Tomkiewicz, 2008). Literatura poświęcona terapii rodzin pokazuje natomiast dynamikę procesów rodzinnych, badając ją przez pryzmat zaburzeń tych procesów i ich wpływu na trudności adolescentów w osiąganiu niezależności (Cierpiakowska, 2005; Goldenberg, Goldenberg, 2006; Kołbik, 1999; Namysłowska, 1997).

W związku z rozwojem niezależności u adolescentów zarówno psychologia rozwojowa, jak i psychoanaliza oraz perspektywa terapii rodzin wskazują na obecność konfliktów. Badania socjologiczne dostarczają danych na temat zachowań młodzieży, które są niezgodne z normami społecznymi lub mogą być postrzegane przez osoby dorosłe jako niepożądane albo zagrażające (Zaród, 2005; 2006; Latos, 2009; 2010; 2011; Prusak, 2012). Helena Ostrowicka (2012) zwraca uwagę na negatywne znaczenie nadawane tego typu zachowaniom przez osoby dorosłe, które podejmują wysiłki w celu ich ograniczenia lub eliminacji.

Erik Erikson (1968 za: Sękowska, 2000) zauważa, że obecność konfliktów to charakterystyczna cecha tego okresu i że jest ona tym większa, im większe wymagania stawia adolescentowi otoczenie. W łamaniu zasad i norm społecznych dostrzega specyficzne dla adolescencji nieprzystosowanie społeczne, które wiąże z podstawowym zadaniem tego okresu – budowaniem tożsamości. Jego zdaniem istotnym elementem w sytuacjach konfliktów jest ideologia, która stanowi rytualizację właściwą okresowi adolescencji i pozwala adolescentowi na ujawnienie jednolitości zachowań. Przez rytualizację E. Erikson (1977 za: Sękowska, 2000) rozumie wzorce zachowań przenoszące znaczenie kulturowe.

Przytoczone obserwacje i badania dotyczą kręgu kultury zachodniej, podczas gdy antropologia kultury dostarcza odmiennych obrazów przebiegu okresu adolescencji w kulturach pierwotnych. Obserwacje badaczy nie wskazują na obecność licznych konfliktów

o dużym negatywnym znaczeniu, ujawniają natomiast występowanie rytuałów inicjacji, opartych na współpracy i współdziałaniu adolescentów z dorosłymi. Wśród funkcji rytuałów wymienia się oderwanie dorastającego od grupy dzieci i wprowadzenie go do grupy dorosłych, pouczanie o prawie plemiennym i wzbudzanie posłuszeństwa wobec niego (Bettelheim, 1989), oznajmianie zmiany, magiczne jej powodowanie i stanowienie oznaczników przedziałów w upływie czasu społecznego (Leach, 2010), a także pomoc dorastającym w integracji osobowości oraz radzeniu sobie z własnymi impulsami, pragnieniami i emocjami (Bettelheim, 1989; Erikson, 2000). Ponadto rytuały odzwierciedlają i podtrzymują określony obraz świata (Levi-Strauss, 1969) i sposób funkcjonowania danego społeczeństwa (Erikson, 2000).

W związku z obecnością konfliktów towarzyszących adolescencji przy braku rytuałów inicjacji w społeczeństwach zachodnich i występowaniem rytuałów przy nieobecności znaczących konfliktów w społeczeństwach pierwotnych pojawia się pytanie o hipotetyczny związek między tymi elementami. Przyjmując osiągnięcie niezależności za podstawowe zadanie adolescencji oraz opierając się na dotychczasowych próbach poszukiwania związku pomiędzy niezależnością adolescentów a ich konfliktami z dorosłymi, wydaje się zasadne, aby potencjalne zależności pomiędzy rytuałami a konfliktami badać w kontekście rozwoju autonomii adolescentów. Z punktu widzenia przedmiotu psychologii rozwojowej nasuwa się więc pytanie o znaczenie rytuałów i konfliktów adolescentów z dorosłymi dla rozwoju niezależności w okresie adolescencji.

Celem artykułu jest analiza procesu przechodzenia od funkcjonowania w zależności od innych osób do funkcjonowania opartego na niezależności w kulturze zachodniej. Separację rozumie się jako dokonujące się w okresie dorastania stopniowe oddzielanie się nastolatka od rodziców (Tokarski, 1980); niezależność to zdolność do samookreślenia się w wyborze roli i relacjach ze światem, a zależność ujmuje się jako określanie przez innych społecznej roli podmiotu i jego relacji ze światem.

Narzędziem analizy będzie zatem porównanie procesu separacji w społeczeństwach zachodnich z przebiegiem tego procesu w społeczeństwach pierwotnych.

POJĘCIE SEPARACJI W KULTURZE ZACHODNIEJ I KULTURACH PIERWOTNYCH

Rozważając zagadnienie przechodzenia od zależności do niezależności, należy zwrócić uwagę na odmienne znaczenie terminu „separacja” w odniesieniu do społeczeństw kultury zachodniej i społeczności plemiennych, wynikające z różnic między nimi. Społeczeństwa zachodnie i społeczności pierwotne różnią się wyraźnie między sobą zarówno w zakresie swojej struktury, jak i funkcjonowania (Bettelheim, 1989; Levi-Strauss, 1993; Olszewska-Dyoniziak, 2001). Społeczności pierwotne są homogeniczne pod względem zwyczajów, w tym sposobów zdobywania pożywienia, a stosunki pokrewieństwa stanowią ważny czynnik regulującym w nich życie społeczne. Społeczeństwa industrialne natomiast są mocno zróżnicowane i zindywidualizowane pod względem zwyczajów i sposobów zaspokajania potrzeb; występują w nich specjalizacja zawodowa i stosunki o charakterze bezosobowym. Relacje pokrewieństwa nie mają tak dużego znaczenia dla funkcjonowania społeczeństwa jako całości ani dla relacji jednostki ze społeczeństwem, jak to się dzieje w wypadku społeczeństw pierwotnych, w których zaspokajanie potrzeb społeczności, funkcje społeczne, komunikacja, przebieg uroczystości i wzorce zachowań bywają często wyznaczone właśnie przez stosunki pokrewieństwa. Społeczeństwa kultury zachodniej pozwalają nastolatkowi na wybór drogi życiowej (czy dróg życiowych), a jednocześnie wymagają od niego znacznie większej samodzielności w ich realizacji (Hajduk, 2001; Mead, 1986). Tak więc w społeczeństwach industrialnych separacja nie tylko oznacza zmianę statusu społecznego związanego z wiekiem, ale także umożliwia samodzielne wybieranie drogi życiowej

oraz funkcjonalne, emocjonalne i często fizyczne rozdzielenie od rodziny pochodzenia (Hajduk, 2001; Mead, 1986).

W wypadku społeczeństw pierwotnych separacja oznacza zdecydowaną zmianę dotychczasowej roli społecznej, czyli roli dziecka, i włączenie w zależność związaną z nową rolą – rolą grupy wieku w społeczeństwie, która ściśle określa obowiązki, przywileje, a co za tym idzie, zachowanie członka tej grupy (Leach, 2010; Van Gennep, 1977 za: Burszta, 1998). Stosunki pokrewieństwa, organizujące funkcjonowanie społeczności, stanowią nadal ważny czynnik wiążący dorosłego z jego rodziną i wyznaczający mu określoną rolę w społeczności (Levi-Strauss, 2000). Separacja w społeczeństwach pierwotnych jest zatem separacją od roli w stronę nowej roli, a w społeczeństwach zachodnich to separacja od rodziny w stronę samodzielnego wyboru nowej roli. Metaforycznie, w społeczeństwach pierwotnych separacja jest kierowana „do dżungli”, gdzie dorośli mężczyźni polują na zwierzyńcę, a kobiety zbierają pożywienie. W społeczeństwach zachodnich separacja prowadzi w stronę „dżungli społecznej”, w której napotkani po drodze ludzie współzawodniczą o dobra, podobnie jak zwierzęta w puszczy rywalizują z myśliwym o swoje życie.

PROCES SEPARACJI W SPOŁECZEŃSTWACH PIERWOTNYCH

Proces separacji w społeczeństwach pierwotnych często wyraźnie określają rytuały przejścia (Bettelheim, 1989; Mead, 1986), które powodują, że w danej społeczności pojawia grupa „inicjowanych”. Jest ona tym bardziej widoczna, im rytuały są bardziej rozbudowane, im więcej osób „nieinicjowanych” angażują i im dłużej trwają. Rytuały uwzględniają konkretne oczekiwania kierowane do „inicjowanych” oraz ich relacje z innymi członkami społeczności. Pomimo że element rytuałów stanowi czasowe odosobnienie „inicjowanego”, to sama izolacja jest już formą określenia dorastającego, dzięki czemu może on do-

świadczą sobie w konkretnej i przez jakiś czas stałej roli społecznej.

Dzięki rytuałom proces przejścia od dzieciństwa do dorosłości jest przejrzyste ujęte przez formy zewnętrzne wobec uczestnika tego procesu, które są mu narzucone przez kulturę. Dotyczy to zarówno aspektu zewnętrznej sytuacji „inicjowanego” (relacji z innymi, wzajemnych oczekiwań, zachowań), jak i jego zmieniającej się tożsamości (postrzegania siebie i bycia postrzeganym przez społeczność). Wiąże się to z wyraźnym oddzieleniem od siebie faz rytuału oraz jasnymi komunikatami i oczekiwaniami, płynącymi do „inicjowanego” od społeczności. Rytuał składa się z trzech następujących po sobie etapów: (1) fazy separacji; (2) rytu granicznego; (3) fazy agregacji. Fazy rytuału następują kolejno po sobie zgodnie z osią czasu, a więc proces i rytuał mają charakter diachroniczny (Leach, 2010; Van Gennep, 1977 za: Burszta, 1998). Separacja dotyczy dotychczasowej roli społecznej i wprowadza stan „zawieszenia”, określane jako ryt graniczny, który charakteryzuje się brakiem uczestnictwa w normalnym życiu społeczności. Kończy się poprzez agregację, czyli ponowne włączenie uczestnika rytuału do społeczności, co łączy się z przyjęciem przez niego nowej roli społecznej (Leach, 2010).

PROCES SEPARACJI W SPOŁECZEŃSTWACH ZACHODNICH

Zdaniem Ralpa Lintona (2000) w społeczeństwach zachodnich sytuacja adolescentów nie jest przejrzyste określona, co społecznie wyraża się formułowaniem wobec nich oczekiwań charakterystycznych dla różnych grup wieku: oczekiwań co do posłuszeństwa i uległości stawianych dzieciom oraz oczekiwań inicjatywy i brania odpowiedzialności (Linton, 2000), samodzielnych decyzji albo, wręcz przeciwnie, decydowania za adolescentów w zależności przedmiotu decyzji (Erikson, 2000; Oleszkowicz, Senejko, 2013). Niejasność statusu społecznego i związanej z nim

roli oraz konieczność spełniania różnych oczekiwań można postrzegać jako źródło napięcia i dyskomfortu adolescentów (Coleman, 1997; Linton, 2000). Analizując jednak funkcjonowanie takich sprzecznych oczekiwań, można wskazać jakościowe podobieństwa i różnice między rytuałami inicjacji.

Oczekiwanie informują adresata o roli społecznej, jaką odgrywa w stosunku do innych osób (Linton, 2000). Sprzeczne oczekiwania wobec adolescenta mówią mu o pełnieniu dwóch wykluczających się funkcji. Komunikat „jesteś dzieckiem, jesteś dorosły” odnosi się do klasyfikacji społecznej, opartej na kryterium wieku, regulującej wzajemne relacje między jednostkami (Olszewska-Dyoniżiak, 2001). Taki podział stanowi poznawczą „mapę” przestrzeni społecznej, określającej poszczególne grupy i jednostki, podobnie jak totemizm i stosunki pokrewieństwa (występujące jednocześnie z podziałem na grupy wieku) w społeczeństwach pierwotnych (Mead, 1986; Levi-Strauss, 1969; 1998; 2000). Wspomniany komunikat wskazuje zarazem na dwie wykluczające się relacje przynależności: jest komunikatem złożonym z dwóch odrębnych elementów, określających relacje adresata w świecie społecznym. Sprzeczność tego komunikatu można interpretować w kategoriach trzech faz rytuałów przejścia, które w społeczeństwach pierwotnych występują kolejno, jedna po drugiej.

Jednoczesne występowanie dwóch komunikatów wyklucza odbiorcę z grupy osób, do których adresuje się jednoznaczny, pojedynczy komunikat, co można interpretować jako separację od dotychczasowej roli, od dotychczasowego miejsca na obowiązującej „mapie społecznej”. Brak jasno określonego miejsca pociąga za sobą niemożność korzystania ze społecznej klasyfikacji, co jest równoznaczne z brakiem przynależności do społeczności, której ona dotyczy i która się nią posługuje. Oznacza to ryt graniczny, stan zawieszenia, przebywanie poza społecznością w „stanie nienormalnym” i „nienormalnym czasie” (Leach, 2010), po którym następuje ponowne włączenie (agregacja) poprzez określenie relacji przynależności zawarte w pojedynczym

komunikacie (niezależne od jednoczesnego występowania dwóch takich komunikatów).

Wszystkie trzy elementy zawarte są w jednym komunikacie, a więc to, co w społecznościach plemiennych następuje diachronicznie, w kulturze zachodniej ma charakter synchroniczny. Trzy fazy nie są od siebie oddzielone, lecz nakładają się wzajemnie. Strukturę diachroniczną, pokazującą wyraźne następstwo wyodrębnionych w czasie faz, zastąpiono strukturą synchroniczną, w której czynnik czasu nie organizuje zdarzeń. Każde z nich jest tak samo dostępne w tym samym momencie, w którym następuje komunikat. Każde z nich jest znaczeniem, które można odczytać w ujawnianym poprzez oczekiwania sprzecznym komunikacie płynącym od osób dorosłych.

Komunikat jednak nie ogranicza się do danego momentu, lecz trwa w czasie tak długo, jak długo jego adresat – zdaniem dorosłych – nie jest jeszcze pełnoletni. Tym samym na różnym etapie adolescencji młody człowiek może rozpoznawać w tym komunikacie odmienne znaczenia, a odczytując je w sposób nie w pełni świadomy, może dokonać bardziej świadomego, niezależnego określenia się. Adolescent wybiera zachowania i postawy, które stanowią jego odpowiedź na spreczny komunikat.

PROCES SEPARACJI A CEL SEPARACJI W KULTURZE ZACHODNIEJ

W takiej sytuacji każde określenie siebie jako osoby, która odgrywa w społeczeństwie pewną rolę, czyli należy do jednej z dwóch grup wieku, wskazanych przez oczekiwania osób dorosłych, będzie zawsze pozostawało w sprzeczności z tym komunikatem. Będzie bowiem zgodne tylko z pojedynczym komunikatem określającym przynależność i będzie tym samym niespójne z drugim komunikatem zawartym w oczekiwaniach. W ten sposób każde określenie się w roli związanej z wiekiem będzie zawsze w opozycji do osób dorosłych, co oznacza, że opozycja wo-

bec osób dorosłych to warunek samookreślenia się w niniejszej interpretacji procesu separacji. Prowadzi do niezależności opartej jednocześnie na dwóch przeciwstawnych relacjach – relacji zgodności i niezgodności, które jako przeciwstawne mogą być podstawą konstruowania bardziej złożonych relacji pośrednich (Levi-Strauss, 1969). Zdolność do tworzenia relacji mieszczących się na tak powstałym kontinuum może pozwolić nastolatki na swobodne odnoszenie się do różnych komunikatów kulturowych i przez to do samodzielnego i swobodnego kształtowania siebie już w roli osoby dorosłej. Formalna rola człowieka dorosłego, jako równego innym dorosłym, pozostającego w określonej relacji do grupy dzieci, może być wypełniona dowolną treścią. Treść ta w zróżnicowanym społeczeństwie będzie zgodna z treścią części komunikatów kultury i spreczna z innymi komunikatami kulturowymi. Dlatego właśnie zdolność do konstruowania indywidualnych odniesień, opartych na relacjach zgodności i niezgodności z elementami uznawanymi za własne, jest celem procesu separacji w kulturze zachodniej, a do realizacji tego celu prowadzi spreczny komunikat.

MECHANIZM DZIAŁANIA SPRZECZNEGO KOMUNIKATU

Na poziomie treści spreczny komunikat odnosi się do podejmowania zachowań zgodnych z dwiema rolami społecznymi, a kierowanie wobec adolescentów odmiennych oczekiwań, w zależności od okoliczności lub ich treści, pokazuje, że taki nakaz jest pozornie możliwy do spełnienia. Dzieje się tak za cenę braku jednoznacznego określenia wieku, co w praktyce (w zależności od sytuacji) oznacza zachowanie częściowo zgodne z rolą dorosłego, a częściowo – z rolą dziecka. Dotyczy to jednak wybranych zachowań i tym samym nie pozwala być w pełni ani dzieckiem, ani dorosłym. Można interpretować to jako treść zawartą w formie komunikatu, a więc postulat samookreślenia się – samodzielnego zdecydowania o swojej przynależności. Jej logicz-

nym warunkiem jest brak realizacji jednego z dwóch pojedynczych komunikatów, wskazujących na identyfikację z konkretną rolą społeczną, mający charakter opozycji między zachowaniem a oczekiwaniami, gdyż to właśnie ona cechuje relacje między rolą dziecka a rolą dorosłego. W klasyfikacji społecznej obie te role są przeciwieństwami, co powoduje, że w treści komunikatu znajdują się konieczność samookreślenia się i postulat przeciwstawienia się części jego warstwy treściowej. Wybierając bowiem dowolną z tych dwóch ról, adolescent będzie zawsze w opozycji do nakazu realizacji drugiej roli. Samookreślenie i opozycja są zatem treścią formy tego komunikatu, więc odpowiedź adolescenta na sprzeczny komunikat powinna spełniać te dwa kryteria: (1) kryterium samookreślenia się, (2) kryterium opozycji.

Zachowanie spełniające te kryteria jest funkcją oczekiwań osób dorosłych, które są różne w zależności od okoliczności i treści. W pewnych okolicznościach lub w określonych kwestiach osoby dorosłe oczekują od adolescentów zachowań zgodnych z rolą dorosłego, a w innych z rolą dziecka. Okoliczności i treści oczekiwań, jako kontekst ujmujący znaczenie komunikatu, stanowią również element tego komunikatu, co sprawia, że wraz ze swoim kontekstem wskazuje on na relacje zachowań wyrażonych przez oczekiwanie i okoliczności ich ujawniania. Relacja ta nie jest ograniczona regułą spójności roli, przez co zawiera w sobie element zmienności. Wskazuje na możliwość zachowań charakterystycznych dla różnych ról w odmiennych okolicznościach, czyli na zmianę ról w zależności od sytuacji. Naturalną odpowiedzią na taki sprzeczny komunikat jest samodzielne określenie przez adolescenta warunków realizacji zachowań zgodnych z każdą z ról. Gdy uwzględni się kryterium opozycji, to okaże się, że zachowania te będą ujawnianiem odwrotnie do okoliczności i treści oczekiwań osób dorosłych. W praktyce oznacza to, że w okolicznościach i w kwestiach, w których dorośli będą oczekiwać zachowań zgodnych z rolą dorosłego, adolescenti będą zachowywać się w sposób zgod-

ny z rolą dziecka; w sytuacji gdy dorośli będą oczekiwać zachowań związanych z rolą dziecka, nastolatki będą natomiast ujawniać zachowania charakterystyczne dla roli człowieka dorosłego. Taka reakcja zawiera w sobie zarówno relacje zgodności, jak i opozycji. Formalna struktura tego zachowania nie pozbawia go jednak wymiaru samodzielności, która odnosi się do subiektywnego poczucia podmiotu i nie wyklucza istnienia struktury determinującej dokonany wybór.

PRZEBIEG PROCESU SEPARACJI W KULTURZE ZACHODNIEJ

Powyższa odpowiedź na sprzeczny komunikat jest jedną z kilku możliwych reakcji adolescenta, spełniających warunki zawarte w komunikacie. Posługując się analizą strukturalną (Levi-Strauss, 1969; 1993; 2000), wśród potencjalnych odpowiedzi adolescentów na konieczność wyboru jednej z dwóch ról można wyróżnić cztery typy zachowań: (1) przyjęcie roli dziecka i odrzucenie roli osoby dorosłej; (2) przyjęcie roli człowieka dorosłego i odrzucenie roli dziecka; (3) jednoczesne przyjęcie obu ról; (4) jednoczesne odrzucenie obu ról. Pierwsze dwa typy zachowania stanowią dwa przeciwstawne warianty reakcji opartej na występowaniu w tym samym czasie relacji zgodności i niezgodności, a dwie kolejne cechuje obecność tylko jednego typu relacji: zgodności lub odrzucenia. Wariant 3 (jednoczesne przyjęcie obu ról) jest jednak niemożliwy do realizacji w sytuacji sprzecznego komunikatu ani nie spełnia kryterium opozycji, a wariantu 4 można się doszukiwać w psychopatologii. Zamiast wykluczonego wariantu 3 można wprowadzić wyżej opisaną reakcję, która obejmuje jednocześnie relacje zgodności i opozycji. Wystąpienie relacji opozycji pozwala wprowadzić tę reakcję również na miejsce wariantu 4, który – jako zaliczony do obszaru psychopatologii – nie jest użyteczny w analizie procesów rozwojowych. W ten sposób w dalszej analizie można wykazać trzy możliwości: (1) przyjęcie roli dziecka i odrzucenie roli osoby dorosłej; (2) przyjęcie roli

człowieka dorosłego i odrzucenie roli dziecka; (3) przyjęcie w sposób odwrotny zachowań zgodnych z każdą z dwóch ról w zależności od okoliczności i oczekiwań osób dorosłych.

Za punkt wyjścia procesu separacji należy uznać wariant 1 – przyjęcie roli dziecka i odrzucenie roli osoby dorosłej, co jest uznawane przez obie grupy podmiotów uczestniczących w tym procesie. Pojawienie się sprzecznego komunikatu ze strony dorosłych oznacza dla adolescenta rytualną fazę separacji, której rezultatem jest trwające w czasie utrzymywanie się właśnie tego komunikatu, co odpowiada rytowi granicznemu. Odpowiedź adolescenta to rozważany wcześniej wariant 3 zachowania, czyli przyjęcie w sposób odwrotny zachowań zgodnych z każdą z dwóch ról, w zależności od okoliczności i oczekiwań dorosłych. Taki stan rzeczy kształtuje zdolność do samodzielnego określania się i odnoszenia się do rzeczywistości przez relacje opozycji, adolescent jest bowiem w tym czasie wykluczony z obowiązującej „mapy przestrzeni społecznej” i z tego powodu nie może z niej korzystać. Kiedy do adolescenta kieruje się jednoznaczny komunikat: „jesteś dorosły”, następuje faza agregacji i ponowne włączenie do klasyfikacji społecznej jako podmiotu równoważnego innym podmiotom ze względu na wiek. Spreczny komunikat zawierający w sobie element agregacji pozwala adolescentowi na rozpoznanie go, zanim osoby dorosłe potwierdzą go swoimi oczekiwaniami. Dzięki zmianom rozwojowym, wypracowanym w okresie rytualnym, adolescent modyfikuje znaczenie, jakie nadaje sprzecznemu komunikatowi, a po odczytaniu go na nowo zmienia swoje zachowanie i dostosowuje je do nowej roli społecznej, co sprawia, że wkrótce spełnia ono oczekiwania dorosłych. W społecznościach pierwotnych odpowiada to sytuacji, kiedy adolescent sam wyraża gotowość i pragnienie inicjacji, a dorośli zgadzają się na nią (Bettelheim, 1989). Występuje zatem współdziałanie obu podmiotów w procesie separacji, analogiczne do współdziałania w rytuałach.

W ten sposób nastolatek kształtuje swoją autonomię w ramach warunków stwarzanych mu przez kulturę. Rezultatem tych warunków jest niezależność wymagana przez kulturę,

pozwalająca nastolatki już jako osobie dorosłej na samodzielną i niezależną ocenę licznych, często sprzecznych komunikatów kultury zachodniej, opartej w znacznie większym stopniu niż kultury pierwotne na różnorodności wzorców i wartości. Adolescent rozwija zdolność wartościowania oraz wyboru spośród wielu różnych komunikatów obecnych w kulturze, stanowiących jednocześnie odzwierciedlenie możliwości wyboru sposobów działania i realizacji swoich potrzeb. Synchroniczna organizacja etapów przejścia, czyniąca z nich elementy jednakowo dostępne w tym samym czasie, wymusza na nastolatku samodzielne nadawanie znaczenia sprzecznym komunikatom dorosłych oraz samookreślanie się w odpowiedzi na nie. Synchronia kulturowej stymulacji rozwoju nakłada się na diachronię indywidualnego rozwoju, w przeciwieństwie do społeczności pierwotnych, gdzie stosunek otoczenia do adolescenta ulega zmianie w czasie wraz rozwojem nastolatka.

ROLA DOŚWIADCZANYCH AMBIWALENCJI DLA CIĄGŁOŚCI SPOŁECZEŃSTWA

Wydaje się naturalne, że tego typu rozwiązanie jest możliwe dzięki ambiwalencji doświadczanej przez osoby dorosłe, pozwalającej im na formułowanie sprzecznych oczekiwań. Owa ambiwalencja może też dotyczyć osobistego, indywidualnego przeżywania adolescencji i separacji przez rodzica (Hajduk, 2001; Anastasopoloulos, 2008; Ryczko-Ike, 2008; Tomkiewicz, 2008). Literatura wskazuje również na różne emocje doświadczane przez rodziców (Bee, 2004; Levinson, 1986; 1990 za: Sękowska 2000; Olejnik, 2002; Ostoją-Zawadzka, 1999), które mogą być związane z koniecznością osobistej zmiany w celu adaptacji do nowej sytuacji. Mogą być także odczuwane w odniesieniu do adolescenta na przykład w postaci lęku i troski o jego samodzielne życie oraz nadziei i radości z obserwowanych sukcesów i posiadanych przez niego kompetencji.

Wydaje się, że społeczeństwa pierwotne radziły sobie z ową ambiwalencją przez stosowanie rytuałów inicjacji (Bettelheim, 1989), których celem było zaspokojenie potrzeb emocjonalnych zarówno „inicjowanych”, jak i pozostałej części społeczności. Mimo że trudno jednoznacznie i zdecydowanie określić ich funkcję, większość interpretacji wiąże się z ułatwieniem wprowadzenia adolescenta do społeczności osób dorosłych. Badacze wskazują również na znaczenie rytuałów dla społeczności traktowanych jako całości (Bettelheim, 1989).

Z punktu widzenia społeczności „inicjowani” to ci, którzy wkrótce wzbogacą swoją siłą grupę osób dorosłych, zajmą w niej miejsce tych, którzy zmarli, i w ten sposób zapewnią ciągłość i trwanie społeczeństwa. Na poziomie społeczności rytuały można interpretować jako próbę kontroli ciągłości społecznej poprzez kontrolę tych, którzy tę ciągłość zapewniają. Wprowadzenie adolescentów do grupy osób dorosłych może oznaczać kontrolę nad nimi, co wydaje się spójne z danymi i interpretacjami antropologicznymi (Bettelheim, 1989; Mead, 1986).

W świetle powyższych analiz można uznać, że adresowanie do adolescentów sprzecznych oczekiwań to sposób kontroli zarówno nad nimi, jak i nad trwaniem społeczności w czasie. Kontrola ta jest realizowana przez akceptację ambiwalencji, której konsekwencją jest wykluczenie z obowiązującej „mapy przestrzeni społecznej”. Wykluczenie można uznać za formę tej kontroli, a ambiwalencję za narzędzie jej realizacji. Na poziomie społecznym rezultat jest taki sam, jak w wypadku rytuałów: skontrolowanie i doskonalenie siły adolescenta. W świadomości rodzica owa siła może być reprezentowana na przykład przez wykształcenie i umiejętności nastolatka, w praktyce jednak rozwija się ona również jako zdolność do wyrażania siebie i realizacji swoich potrzeb wbrew oczekiwaniom innych, co ujawnia się w konfliktach między dorosłymi a adolescentami.

INNE RÓŻNICE W SEPARACJI W KULTURZE ZACHODNIEJ I KULTURACH PLEMIENNYCH

Gdyby uznać trafność powyższych rozważań, to rozwiązania wspierające separację adolescenta, wypracowane przez te dwie kultury, różniłyby się też w innych aspektach. Rytuały to element zbiorowego działania, odnoszącego się do konkretnych przedstawień (np. czynności, strojów, zachowań), przez co są skonkretyzowane w czasie i łatwiej dostępne świadomości, a także wiążą się z uroczystym charakterem i magią. W kulturze zachodniej świadomość sprzeczności oczekiwań pojawia się raczej u indywidualnych jednostek w procesie wychowania w konsekwencji refleksji nad codziennym doświadczeniem. Nie jest więc dostępna wprost, tak jak treści rytuałów, nie przypisuje się jej też siły sprawczej, tak jak rytuałom (w wypadku rytuałów magicznych). Praktyka terapeutyczna i psychologiczna oraz wynikające z niej obserwacje pokazują, że jej wpływ i celowość można postrzegać bardziej na poziomie treści aniżeli formy. Osoby dorosłe wiedzą, że wymagania stawiane nastolatkom służą ich przygotowaniu do dorosłego życia, a sprzeczność, nawet kiedy już jest uświadamiana, raczej postrzega się jako pochodną treści, a nie równoważny z nią element. Uroczysty charakter zdarzeń, na przykład w toku edukacji, nie jest w żaden sposób kojarzony ze sprzecznością oczekiwań.

W rytuałach natomiast można dostrzec dążenie do eliminacji ambiwalencji (Bettelheim, 1989; Mead, 1986). Dzięki fazom i konkretnym przedstawieniom w danym momencie rytuału doświadczane są tylko określonego typu emocje. Zestawienie cech rytuałów i sprzecznego komunikatu zawiera tabela 1.

PODSUMOWANIE

Zaprezentowane rozważania można sprawdzić do następujących konkluzji. Odmienne warunki społeczne i kulturowe powodują, że separacja, czyli oddzielanie się adolescentów od rodziców w kulturze zachodniej i kulturach

Tabela 1. Różnice i podobieństwa między rytuałami w społecznościach pierwotnych a sprzecznym komunikatem w społecznościach zachodnich

Społeczeństwa pierwotne	Społeczeństwa zachodnie
Rytuały	Spreczny komunikat
Zgodność zachowań z oczekiwaniami osób dorosłych	Niezgodność zachowań z oczekiwaniami osób dorosłych
Zewnętrzna podstawa określenia się – normy i oczekiwania	Wewnętrzna podstawa określenia się – samookreślenie, samodzielność wyboru zachowań (na poziomie świadomym)
Jasne komunikaty zewnętrzne – wyraźnie określona sytuacja	Sprzeczne komunikaty zewnętrzne – brak określenia sytuacji
Wyraźne oddzielenie faz (rytuału)	Brak oddzielenia faz
Diachronia	Synchronia
Separacja od roli	Separacja od rodziny
Kontrola siły życiowej	Kontrola siły życiowej
Zbiorowość działania	Indywidualność działania
Konkretność przedstawienia	Refleksja
Eliminacja ambiwalencji	Akceptacja ambiwalencji
Uroczysty i magiczny charakter	Brak powiązania elementów uroczystych ze sprzecznym komunikatem

plemiennych, oznacza różne procesy. W społecznościach zachodnich separacja to przejście od roli dziecka do samodzielnego wyboru nowej roli z wielu odgrywanych przez osoby dorosłe. W społecznościach pierwotnych oznacza ona przejście od roli dziecka do nowej, ściśle określonej roli człowieka dorosłego. Proces przejścia do nowej, danej roli jest tak samo skonkretyzowany jak rola, do której przyjęcia ten proces prowadzi. Zarówno rola, jak i przejście między rolami są jasno określone przez kulturę, czego manifestacją stanowią rytuały inicjacji, narzucające adolescentowi specyficzne zachowania. W społecznościach zachodnich sprzeczne oczekiwania, informujące adolescentów o pełnieniu dwóch sprzecznych funkcji, wymuszają samookreślenie się nastolatka przez wybór roli. Zdolność samookreślenia się jest konieczna do samodzielnego wyboru wzorców zachowania, zaspokaja-

nia potrzeb, odgrywanych ról i wyznawanych wartości w dorosłym życiu, a opiera się na kontinuum relacji, którego skrajnymi biegunami są zgodność i niezgodność elementów świata zewnętrznego z elementami świata wewnętrznego. Adolescent odpowiadający na spreczny komunikat uczy się konstruowania (rozpoznawania, określania) tego typu relacji, co pozwoli mu na samodzielne dokonywanie ocen oraz nadawanie wartości i znaczeń, czyli na funkcjonowanie w zróżnicowanej społeczności osób dorosłych.

Jest to hipotetyczny mechanizm, który może wyjaśniać obecne w kulturze zachodniej konflikty między osobami dorosłymi a adolescentami, łamanie zasad i norm społecznych oraz inne zachowania nastolatków, niezgodne z oczekiwaniami dorosłych. Takie zachowania spełniają bowiem kryteria samookreślenia się i opozycji traktowane w niniejszych roz-

ważaniach jako warunek rozwoju zdolności do samookreślenia się i samodzielnego wyboru roli, czyli niezależności.

Wydaje się, że taki sprzeczny komunikat wyraźnie utrudnia osiągnięcie poczucia tożsamości ego, które zdaniem Erica Eriksona (2004) jest „zaufaniem, że czyjaś zdolność do utrzymania wewnętrznej niezmienności i ciągłości (...) jest podtrzymywana przez ciągłość i niezmiennosc czyjogoś znaczenia dla innych”, a wyraża się w poczuciu bycia wiarygodnym dla innych osób. Siła poczucia tożsamości ego rozwija się na podstawie konsekwentnego i rzeczywistego rozpoznania przez otoczenie istotnych w danej kulturze osiągnięć związanych z rozwojem. Można uznać, że sprzeczny komunikat kwestionuje ciągłość tożsamości i trwałość osiągnięć rozwojowych, skazując adolescentów na poszukiwanie potwierdzenia w obrębie grup rówieśniczych i samodzielne konstruowanie własnej tożsamości.

W trakcie analizy wskazanego mechanizmu należy zwrócić uwagę na jego funkcjonalne ograniczenie, czyli zmniejszony zasięg działania, co wynika z tego, że konstruowanie własnych zachowań przez adolescentów wyłącznie na zasadzie opozycji do oczekiwań dorosłych w praktyce uniemożliwiłoby im normalne funkcjonowanie, narażając na poważne zaburzenia psychiczne, trudności somatyczne lub śmierć. Drugim istotnym ograniczeniem dla zaprezentowanych tutaj hipotetycznych procesów jest wymiar czasowy, związany z rozwojem, w którego toku zasada opozycji może ustępować miejsca własnym, rzeczywistym potrzebom, celom lub obecnie próbowanej roli (Erikson, 2000; 2004). Zmiana motywacji mogłaby być wówczas widoczna na poziomie znaczeń, ocen, wartości i struktury relacji między zachowaniami niezgodnymi

z oczekiwaniami osób dorosłych, a nie w postaci braku tego typu zachowań.

W społeczeństwach zachodnich sprzeczny komunikat można zatem uznać za kulturowy odpowiednik rytuałów inicjacji w społeczeństwach pierwotnych; stymuluje on rozwój i proces separacji będący jego elementem. Pozostałe różnice międzykulturowe, dostrzeżone w artykule, stanowią kontekst tego procesu i można je rozpatrywać jako pochodną kulturowego rozwiązania, którym są sprzeczne oczekiwania. Szczegółowa analiza tych różnic przekracza zakres tematyczny niniejszego tekstu.

Proponowane rozumienie wybranych, społeczno-kulturowych aspektów rozwoju w okresie adolescencji w zakresie funkcji i częściowo również w obszarze niektórych elementów jakościowych stawia na równi rytuały przejścia w społeczeństwach pierwotnych i społeczne niedookreślenie adolescentów w kulturze zachodniej. Różnica między nimi jest wyznaczana przez odmienne wymagania kulturowe w odniesieniu do posiadanych przez jednostkę zdolności i dyspozycji do zachowań. Powyższa interpretacja świadczy także o możliwych związkach między potrzebami i emocjami jednostek a potrzebami społeczeństwa jako całości w procesie separacji. Taki sposób rozumienia separacji w społeczeństwie zachodnim wskazuje na użyteczność antropologii porównawczej i strukturalistycznego sposobu myślenia w wyjaśnianiu rozwoju człowieka. W przyszłości sięganie do tych dziedzin może pozwolić na konstruowanie kolejnych hipotez i weryfikację już postawionych. Zgodność zaprezentowanych rozważań z dotychczasową wiedzą i przyszłymi osiągnięciami psychologii rozwojowej i antropologii kultury może stanowić oprócz badań empirycznych istotny czynnik ich weryfikacji.

BIBLIOGRAFIA

- Anastasopoloulos D. (2008), Setting i naruszenie granic w psychoterapii psychoanalitycznej adolescentów [w:] K. Walewska (red.), *Psychoanaliza współcześnie. Dziecko w terapii*, 137–150. Warszawa: Medi-Page.
- Bee H. (2004), *Psychologia rozwoju człowieka*. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.

- Bettelheim B. (1989), *Rany symboliczne*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.
- Burszta W. (1998), *Antropologia kultury*. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Cierpiałkowska L. (2005), Koncepcje interakcyjne i systemowe oraz ich znaczenie dla psychologii klinicznej [w:] H. Sęk (red.), *Psychologia kliniczna*, 132–152. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Coleman J. (1997), Dojrzwianie [w:] P. Bryant, A. Colman (red.), *Psychologia rozwojowa*, 87–107. Poznań: Zysk i S-ka.
- Erikson E. (1968), *Identity: Youth and crisis*. New York: W. W. Norton.
- Erikson E. (2000), *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Erikson E. (2004), *Tożsamość a cykl życia*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Filip A. (2010), Sposoby rozwiązywania konfliktów rodzinnych w percepcji młodzieży różniącej się korzystaniem z mediów [w:] D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym*, 207–223. Warszawa: Difin.
- Freud A. (2004), *Ego i mechanizmy obronne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Goldenberg H., Goldenberg I. (2006), *Terapia rodzin*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Hajduk E. (2001), *Kulturowe wyznaczniki biegu życia*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Kolbik I. (1999), Lojalność rodzinna [w:] B. de Barbaro (red.), *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, 78–84. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Król-Zielińska M., Śleboda R. (2010), Nauczyciel i uczeń w sytuacjach konfliktowych [w:] D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym*, 104–115. Warszawa: Difin.
- Lachowska B. (2010), Style rozwiązywania konfliktów i ich efekty w relacji między rodzicami i adolescentami – prezentacja narzędzi pomiaru [w:] D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym*, 180–206. Warszawa: Difin.
- Latos A. (2009), *Raport z badań nad cyberprzemocą wśród młodzieży szkół tarnowskich*. Tarnów: SPPT.
- Latos A. (2010), *Tarnowianie na wagarach. Raport z badań ankietowych*. Tarnów: SPPT.
- Latos A. (2011), *Raport z badań „Mobbing i bullying a poczucie bezpieczeństwa w szkole”*. Tarnów: SPPT.
- Leach E. (2010), *Kultura i komunikowanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Levi-Strauss C. (1969), *Mysł nieoswojona*. Warszawa: PWN.
- Levi-Strauss C. (1993), *Spojrzenie z oddali*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Levi-Strauss C. (1998), *Totemizm dzisiaj*. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- Levi-Strauss C. (2000), *Antropologia strukturalna*. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- Linton R. (2000), *Kulturowe podstawy osobowości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mead M. (1986), *Trzy studia: 1. Dojrzwianie na Samoa; 2. Dorastanie na Nowej Gwinei*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Namysłowska I. (1997), *Terapia rodzin*. Warszawa: Springer PWN.
- Obuchowska I. (2000), *Drogi dorastania. Psychologia rozwojowa okresu dorastania dla rodziców i wychowawców*. Warszawa: WSiP.
- Olejniki M. (2002), Średnia dorosłość. Wiek średni [w:] B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, 2, 234–262. Warszawa: PWN.
- Oleszkowicz A. (2006), *Bunt młodzieńczy. Uwarunkowania. Formy. Skutki*. Warszawa: Scholar.
- Oleszkowicz A., Senejko A. (2013), *Psychologia dorastania. Zmiany rozwojowe w dobie globalizacji*. Warszawa: PWN.
- Olszewska-Dyoniziak B. (2001), *Człowiek – kultura – osobowość. Wstęp do klasycznej antropologii kulturowej*. Wrocław: ALTA 2.
- Ostoja-Zawadzka K. (1999), Cykl życia rodzinnego [w:] B. de Barbaro (red.), *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, 18–30. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ostrowicka H. (2012), *Urządzenie młodzieży. Studium analityczno-krytyczne*. Kraków: Impuls.
- Prusak I. (2012), *Młodzież a substancje psychoaktywne. Raport z badań ankietowych przeprowadzonych w tarnowskich szkołach gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych w 2005 i 2012 roku*. Tarnów: SPPT.
- Przygońska E. (2010), Konflikty w szkole średniej – spojrzenie uczniów i nauczycieli [w:] D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym*, 40–58. Warszawa: Difin.

- Ruszkowska E. (1997), Okres adolescencji w ujęciu psychoanalitycznym. *Dialogi*, 1/2, 31–36.
- Ryczko-Ike A. (2008), Pomiędzy latencją a adolescencją [w:] K. Walewska (red.), *Psychoanaliza współcześnie. Dziecko w terapii*, 91–103. Warszawa: MediPage.
- Sękowska M. (2000), Ery i fazy rozwoju w życiu człowieka dorosłego w ujęciu Daniela J. Levinsona [w:] P. Socha (red.), *Duchowy rozwój człowieka*, 45–60. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sperling P. (1995), *Psychologia*. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Tokarski J. (1980), *Słownik wyrazów obcych*. Warszawa: PWN.
- Tomkiewicz S. (2008), Przeżyć adopcję w adolescencji [w:] K. Walewska (red.), *Psychoanaliza współcześnie. Dziecko w terapii*, 125–136. Warszawa: MediPage.
- Zaród A. (2005), *Raport z badań „Młodzież a substancje psychoaktywne”*. Tarnów: SPPT.
- Zaród A. (2006), *Zachowania agresywne w społeczności uczniów tarnowskich szkół*. Tarnów: SPPT.